

للیریاں اعواناں دی وار

ڈاکٹر سعید خاور بھٹا

Abstract:

Mir Chughatta was an epic singer and narrator of the 19th century. He was from district Jhang of the Punjab. He wrote four epics in Punjabi language. In "Lalarian Awanan di Vaar" he told that the villages between the then provinces of Multan and Lahore were the centers of thieves. Stealing of livestock and especially buffalos was common practice of that time. In this Vaar, the traditional love of the Punjabis for buffalo and the myth related to it, has been eulogized.

انہویں صدی دی وار ریت وچ میر چوغطہ ہوراں داناں سرکڈھواں ہے۔ اوہ بیپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ جسے۔ اوہناں پنجابی وچ چار واراں ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، ”بھٹیاں نساآئیاں دی وار“، ”للیریاں منکسیاں دی وار“ تے ”للیریاں اعواناں دی وار“ لکھیاں۔ اسیں اوہناں دی حیاتی بارے ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ وچ ویروا دے چکے ہاں۔ (۱) اتھے اوہناں دی ہک ان چھپی وار ”للیریاں اعواناں دی وار“ (۲) دی سودھ تے موضوعاں دا ویروا پیش خدمت ہے۔

وار دی کہانی انج ہے کہ سجاو لا اعوان موضع کھلو، تحصیل تے ضلع جھنگ پکے نولاں دے وچوں نولاں دیاں مجھیں لکا لیندا ہے۔ نول جھنگ دے کاردار مولراج اگے گیرا کریندے ہن کہ اساڈیاں مجھیں للیریاں لکا لئیاں ہن۔ دھونس دے للیرے نوں موضع ٹبی للیرا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچوں پھدھ لیندی ہے۔ مولراج دی کچھری وچ دلا للیرا ترائے دیہاڑیاں تیکر صفائی دیندا رہندا ہے، پر مدعی تے مولراج اوہدی گل تے اعتبار نہیں کریندے۔ دلا للیرا دہ دینہاں دی مہلت لے کے گھر آجاندا ہے۔ ممداسبانا دے للیرے نوں دسدہا ہے کہ نولاں دیاں مجھیں سائل ہرل دے کوٹ وچ اعواناں دے منگو وچ چھڑیاں و دیاں ہن۔ دلا حکومت دے پنج اسوار لے کے دو سگواں تے چار وگواں مجھیں نپ لیندا ہے۔ سجاو لا اعوان دے للیرے کولوں اپنیاں مجھیں منگدا ہے، پر اوہ نہیں پر تیندا۔ سجاو لا اعوان ایہدے وٹے وچ کچے وچوں للیریاں دیاں دو مجھیں لکا لیندا ہے۔ وت دوتی راتیں چار بندیاں دا پیڑا لے کے لگدا ہے۔ مجھیں چھڈن لگدا ہے تاں للیرے جاگ جاندا ہے ہن۔ سجاو لا دے للیرے تے اوہدے بھرا جلے للیرے نوں تلواریں مار کے پھڑو کر چھڈ دا ہے۔ للیرے پھٹاں اُتے پٹیاں بنھ کے جاندا ہے پے سجاو لے اعوان نوں مُرڈ بلیندا ہے ہن۔ للیرے سجاو لے تے احمد اعوان نوں مار چھڈ دے ہن۔ اعواناں دے دوتے دوویں ساتھی نس ویندن۔

میر چوغطہ ہوراں دیاں چواہاں واراں دا ہک سانجھا موضوع جنور ہے۔ اوہناں گھوڑے، ڈاچی تے مجھ دے سوہلے گاویں ہن، پر مجھیں دے مہاندرے اُلکین وچ اوہناں دی اُستاکاری سلاہن جوگ ہے۔ اسیں اتھے پہلاں مجھ دی پنجابی ریت نال سانجھ دا ویروا دیندے آں تے ایہدے مگروں اوہناں دے مجھ نال موہ بارے گل کریاں۔ بندے تے جنور دی سانجھ ازلاں توں ہے۔ انسانی ویب دے مڈھلے پڑا وچ تاں بندہ ایہناں توں خوراک داکم لیندا رہیانا لے من وچ ایہہ سک وی رہندی کہ کیویں ایہناں نوں اپنے وس وچ کیتا جاوے۔ جنور نوں وس وچ کرن مگروں ای زرعی ویب ہوند وچ آیا۔ جنور نال موہ کرودھ

دی کہانی وی اڈواڈ و سبیاں وچ وڈی سوادلی ہے۔ کدی تاں مصر ورگیاں تہذیبیاں وچ کجھ جنوراں نوں دیوتیاں دا روپ دتا گیا جیویں شاہین اسماناں دا دیوتا ہا۔ دُنے، داند، باندر تے ملی نوں وی مقدس من لیا گیا۔ بگھاڑ رومیاں دے جھنڈے اُتے بجیا۔ گاں نوں ہندواں پوجیا۔ ہڑپا تے موہنجو دڑو توں نکلن والیاں مُہراں تے مجھ، شیر، ہاتھی تے مگر کجھ دی مُورت اُکری ہوئی ہے۔ ٹوٹم اُتے ٹیپو دی سوجھ مگروں کجھ جنور حلال ہو گئے تے کجھ حرام۔ اڈواڈ مذہباں وچ کئی جنوراں ودھیا تھیں ملی ہوئی ہے کجھناں گھٹیا۔ کئی پنچھی تاں چنگے سفیر وی منے گئے ہن تے کجھ نحوست دی علامت۔ اج سائنسی دور وچ وی جنور کہانیاں دی جس بندے نوں اپنے ول کھچ لیندی ہے۔ اج انسانی وسوں وچ اجیہی تھیں کائی نہیں جتھے جنور نال موہ نہ ہووے۔

ہندو وسیب وچ گاں نوں پوتر نیا گیا ہے تے ایہدا آدر وی کیتا ویندا ہے۔ ہندو متھالوجی وچ گاں دی ایس پاروں اُچی تھیں ہے کہ برہمانے برہمن تے گاں نوں رلے پیدا کیتا ہا۔ ولکنز دے آکھن موجب:

"The cow, though not regarded as the Vahan of any deity, is worshipped too. Brahma is said to have created cows and Brahmans at the same time; the Brahman to officiate at worship, and the cow to provide milk, ghi, etc., as offerings, whilst cow-dung is necessary for various purifying ceremonies."(3)

کرشن مہاراج وشنو دا اوتار ہے۔ ہندو متھالوجی دے سیانیاں کرشن دے معنے کالے دے لکھے ہن۔ کرشن بارے ایہہ وچار عام ہے کہ ایہہ آریہ دے آون توں پہلاں دے سُورمیاں وچوں ہا، جیہدے اُتے آریائی روایتاں دا لپ کر کے ایہنوں ہندو مذہب یاں متھالوجی دا حصہ بنا لیا گیا۔ ولکنز نے پروفیسر گولڈ سٹکر دے حوالے نال لکھیا ہے:

".. is the most interesting incarnation of Vishnu, both

on account of the opportunity which it affords to trace in Hindu antiquity the gradual transformation of mortal heroes into representatives of a god; and on the account of the numerous legends connected with it, as well as the influence which it exercised on the Vaishnava cult. In the Mahabharata, Krishna-- which literally means 'the black or dark one' -- is something represented as rendering homages to Siva, and therefore acknowledging his own inferiority to that deity, or as recommending the worship of Uma, the consort of Siva, and as receiving boons from both these deities." (4)

کرشن گاواں چارن والیاں دے گھر پلایا۔ ایسے پاروں اوہنوں گوپال تے گوپی ناتھ وی آکھیا ویندا ہے۔ کرشن مہاراج آپوں وی گاواں چرانڈے ہانن تے اوہناں دے نال ہزاراں دی گنتی وچ گوپیاں وی ہونڈیاں ہانن، جیہڑیاں کرشن دیاں عاشق ہانن۔ ایہہ گوپیاں دینہہ رات اوہدے موہ وچ دُھکھدیاں رہندیاں۔ کرشن کئی رُوپ وٹا کے اوہناں دے مچ ماردا۔ کرشن دے وچھوڑے وچ گوپیاں دا دُھکھن تے رادھا دا ورلاپ پنجابی ادب وچ آتما دے گُراٹ دا استعارہ ہے۔ جے رام تے کرشن دائکر اوواں تول کریے تاں پنجابی ادب وچ کرشن دی ای باہلی مانتا ہے۔ پنجابی لوک ادب، بارہاں ماہ تے کلاسیکی ادب وچ ایہہ رنگ سچ سبھا ویکھیا جاسکدا ہے۔

بھائیں پنجابی ادب وچ کرشن فراتیہ کیفیتاں واسطے مڈھلی رمز دے طور تے ورتیا گیا ہے، پر اوہدیاں گاواں پنجابی ریت وچ پوتر نہیں بن سکیاں۔ پنجابی ریت وچ تاں گاواں نوں نہ پوتر منیا گیا ہے تے نہ ای نر آدریا گیا ہے۔ اتھے گاں دودھ دین آلی عام پالتو جنور ای ہے۔

پنجاب وچ ہندو متھالوجی دے اثر راہیں انج دیاں مثالاں وی ملدیاں ہن کہ ایس دھرتی دا بھار ہک بگے ڈھگے اٹھایا ہویا ہے۔ جدوں اوہدا ہک سنگ تھک جاندا ہے تاں اوہ دُوئے سنگ اُتے بھار رکھن لگدا ہے تاں بھمب آوندا ہے۔ دھول دی اُچھتا ہوندیاں وی اوہ پوجا پاٹ دا حصہ نہیں۔ ایہدے مقابلے تے مجھ آدزی گئی ہے پر دھرم پوترتا اتھے دی نہیں۔

ہندو متھالوجی وچ مجھ نوں ہیسیاں دکھایا گیا ہے تے گاں نوں اُچا۔ ہندو دھرم وچ دُرگا دیوی دا اُچا تھاں ہے، جیہدا ہک صفاتی ناں مہیش مار دنی ہے۔ ایہدا مطلب ہے کہ سڈھے نوں مارن والی۔ دُرگا مجھیں دا لہو پیونی وی سدیندی ہے۔ ولکنز دے آکھن موجب:

"Mahishamardini (the slayer of Mahisha) slew Sumbha as he attacked her in the form of a buffalo. She had eight or, according to other accounts, ten arms." (5)

اُتلے وچاراں توں ایہہ گل نتر دی ہے کہ دُرگا دیوی کالے رنگ دے ہک جن سُمبھا نوں مارن دا مان پراپت کیتا ہویا ہے، جینے سڈھے دا رُوپ وٹا لیا ہا۔ کالی کھلوی والے دراوڑاں دے سورمیاں نوں بگی کھلوی والی آریائی سوچ نال ای نکھدیا گیا ہے۔ دراوڑ سوجھوان اجو کے ہندوستان وچ وی مجھ گاں دے وٹکرے دی دس پاوندے ہن۔

"Yet the buffalo, according to Ilaiah, is not reverd as a national animal, but the cow is. Why? Because the buffalo is black. Ilaiah argues that we must posit buffalo nationalism (which represents dark/draividan-ness) against the cow nationalism of the brahmanical forces." (6)

پنجابی بولی وچ مہیں سنسکرت دے مہیش دا وگڑیا روپ ہے یاں دیسی بولیاں توں سنسکرت ول گیا ہے ایہدے بارے کائی کئی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ اُنج چیتے دا مہاڑ

ایدھرائی ویندا ہے کہ آریہ دے آون توں پہلاں جے ہڑپا وسیب وچ مجھ دی مانتا ہاتاں اوہدا کوئی ناں وی ہونا ہے۔ اوہوناں سنسکرت بولی وچ ہمیش اکھویو یا ہوسی۔ مہیں دی پنجابی وسیب وچ ہمیش اُچھتا رہی ہے۔ پنجاب دیاں باریں وچ آپ مہارے اُگے گھاہ، رُکھ، بوٹے تے وگدے دریاواں پاروں پنجابی وسیب صدیاں تیکر پشوپال ای رہیا ہے۔ گھلیاں چرائیاں تے وگدے دریاواں کارن اتھے مجھ سوکھ نال پلدی ہائی۔ اودوں واہی دریاواں دے کنڈھیاں اُتے ای ہوندی ہاتے بہت چرگروں چرخی والے کھوہ باریں وچ کھٹے گئے تاں رزق دانواں وسیلہ جمیا۔ گھوہ راہیں واہی وی پشوپال وسیب دیاں جڑھاں نہ ہلا سکی۔ پنجابی وسیب دے لہڑ جواناں دا وڈا کم مجھیں چارن ای ہا۔ سوانی دے سفدیاں دا شہزادہ مرد ہوندا ہے۔ انج پنجابی وسیب دی لمی تاریخ وچ اوہنے مجھیں چارن والیاں نوں ای سدھراں دا دیوتا بنائی رکھیا۔ ایسے پاروں مہیں چارن والا مہینوال تے ماہی بنیا۔ پنجابی دیاں دو وڈیاں داستاناں ”ہیر رانجھا“ تے ”سوہنی مہینوال“ دے مرد پاتر مہیں چارن والے ای ہن۔ ہیر رانجھا دی کہانی دا مرکزی پاتر رانجھا مہیں دے طفیل ای مہینوال بن کے امر ہویا۔

پنجاب دی تاریخ وچ کئے ای ول پھیر آئے۔ بدیسیاں ایس دھرتی اُتے راج کیتے۔ کئی طرح دے جھکھڑ جھلے۔ کنیاں ای سوجھاں اپنے سولے گوائے۔ اٹھویں صدی عیسوی وچ عرب مسلماناں ملتان تیکر دا علاقہ فتح کیتا تے وت ہزار ورھے تیکر عرب، ترک، مغل تے پٹھان مسلماناں راج کیتا، پر مجھ نال پنجابی موہ نہ مک سکیا۔ مسلماناں دے راج سے ایہہ ضرور ہویا کہ دراوڑی متھالو جی دے اُتے مسلم متھالو جی دا چھٹا مار لیا گیا۔ اسلامی اثر پٹھ جُوی لوک ریت موجب تاں جدوں سلطان سکندر یاں ذوالقرنین بادشاہ زمین تے سمندراں اُتے راج کیتا تاں جلوڑیاں بادشاہ نوں سمندر وچوں مجھ، منجی تے گئے دیاں سوغاتاں پیش کیتیاں۔ انج مجھیں ذوالقرنین بادشاہ دے سے جمیاں۔ پنجابی ریت وچ دریاواں دا راکھا خواج خضر ہے۔ اوہ اوکھی دے ویلے بوہڑ دے نیں۔ جدوں مجھیں دریاواں تے جانڈیاں ہن تاں خواج خضر

اوہناں دی سلامی قبولی کردے ہن۔ اوہناں نوں مجھیں دا دریاوے نہاون تے ٹہیاں مارن چنگا لگدا ہے۔ ایسے چھٹے نال لوک شاعر ایہہ رعایت وی لے جاندے ہن کہ اوہناں نوں مجھ وچ رب دسدا ہے۔ پنجابی لوک شاعری وچ ایہدیاں کئی مثالیں موجود ہن۔ مجھیں دے ڈھولیاں پاروں نامنا کھٹن والے لوک شاعر کیسے ڈھاڈھی دے ڈھولیاں دے گجھ کرے دیکھو۔

چڑھیا سلطان سکندر جیہڑا ذوالقرنین دا بادشاہ،

اوس جلوڑیاں توں آن ترایاں ترائے سوگاتاں

مجھ، منجی تے گناہک کماندا، کتیں پکیاں بین ساکھاں (۷)

مجھیں گے نور دے وڈا ظل جہان دا

مجھیں پیدے ہویاں ذوالقرنین دے ویلے،

جیہڑا راہ گاراں دے جاندا (۸)

خواج خضر راجی ہوندائے، مجھیں آن پتاں تے بہندیاں

لیدیاں پھورے تے ٹہیاں، نت سلامی خواج خضر دے رہندیاں (۹)

آہدا ہے میر کیا: ڈھبھی ہے دیدار خدا دا،

مردی واری وی مال مجھیں آکھاں (۱۰)

پنجابی جیون، وسوں، وسیب تے لوک ادب وچ مجھ اپنی رچی ہوئی ہے تاں ایہہ

کیوں ہوسکدا ہے کہ کلاسیکی ادب وچ ایہدے پرچھاویں وکھالی نہ دین۔ بابا فرید ہوراں دی

شاعری وچ مانجھے دودھ نوں اُچھیاں نعمتاں وچوں دسیا گیا ہے۔

فریدا شکر، کھنڈ، نوات، گڑ، ماکھیوں ماجھا ددھ (۱۱)

پنجابی دی کلاسیکی شاعری نوں سچ سبھا دو ہصیاں وچ وٹڈیا جاسکدا ہے۔ داستانی

شاعری تے دوہے، کافی تے سی حرفی دیاں ہنتریں۔ داستاناں وچوں ہیرا رنجھا تے سوئی مہینوال

دے دوویں مرد پاتر دھیدو تے عزت بیگ اپنے رومانس نبھاون لئی مجھیں چار دے ہن۔ ایہہ

داستاناں سینکڑے پنجابی شاعراں لکھیاں ہن۔ اوہناں کول مجھیں دے مہاندرے تے ہور گن وی دسدے ہن۔ دو جیاں بنتر اں وچ کیتی شاعری وچ رانجھا مہینوال رمز پاروں ورتیا گیا ہے تے ایس رمز دے کئی کچھ ہن۔ ’ہیر رانجھا‘ دی کہانی پنجابی وسیب دی نمائندہ ہے۔ ایہدی چس وادی سندھ توں اڑ راجستھان تے گنگا جمننا وادی وچ وی مانی جاندی ہے۔ کنے ای شاعراں ایس قصے نوں فارسی (۱۲) سندھی (۱۳) ہندی (۱۴) اُردو (۱۵) تے ہریانی (۱۶) وچ نظمیاں دے۔ راجستھان وچ ’ہیر وارث شاہ‘ نوں تقدس دا بانا پوایا گیا ہے۔ راجستھانیاں دے ڈھوراں نوں ’مونہہ گھر‘ دی بیماری لگے تاں اودوں ڈھوراں کول ہیر گائی جاندی ہے۔ جنوراں دی ایس بیماری کان ’گھر‘ دا لفظ وی ورتیندا ہے۔ جیس جنور نوں ایہہ بیماری لگ جاوے اوہ اپنے گھراں یاں پیراں نال نہیں ٹر سکدا۔ جے ’مونہہ گھر‘ ہووے تاں نہ اوہ کھاپی سکدا ہے تے نہ ٹر سکدا ہے۔ زبانی تاریخ دے مان یوگ کھوجی رستم بھڑوچا ہوراں لکھیا ہے:

"Let me talk a little bit about *Hir Ranjha*. Sung in the Alwar-Bharatpur region to the accompaniment of the *jogia sarangi* (bowed stringed instrument), it is known primarily as a romantic tale composed by Waris Shah, who took the story-line of a long lay from Punjab, adapting it within the Sufi philosophical tradition. Now what we find is that *Hir Ranjha* is sung in those rural areas that are prone to cattle epidemics, more specifically to the foot-and-mouth disease that affects cattle. Whenever such disease is rampant, *Hir Ranjha* is sung, and the local people say, 'we are doing the *path* (religious reading) of *Hir Ranjha*.' Just as there are readings of

the Gita and Ramayana, in the same way these are readings of *Hir Ranjha*. In the course of this reading, it becomes a religious text." (17)

پنجاب وچ ڈھوراں نوں 'مونہہ گھر' ہووے تاں سید فقیر آہلی دے چوگردوں لیکا مار کے دم درود کریندے ہن، جیہنوں 'کڑا گھتتا' آکھیا جاندا ہے۔ پنجاب وچ کوئی مجھتا (مجھیں پاروں مشہور گھرانا) ای ایہہ اچھ کریندا ہے کہ 'مونہہ گھر' کان ہیر پڑھاوے۔ ایہہ کسے کلاسیکی شاعر دی لکھی ہیر ای نہیں ہوندی سگوں 'میںیں رانجھے' دے مجھیں نال موہ والے گاؤں ہوندے ہن۔ رستم بھڑوچا ہوراں پنجاب وچ ایس ریت بارے انج جانکاری دتی ہے۔

"Interestingly, on a trip to Islamabad in Pakistan some years ago, I told my colleagues there that *Hir Ranjha* is sung in order to heal cattle diseases; it is not just a romantic tale. They all laughed and said, 'You say such funny things.' So I requested them to get any person from the rural area of the Doab region who could sing *Hir Ranjha*. Next day a group of villagers arrived, and sure enough, they sang *Hir Ranjha* to the accompaniment of the *algoja* (double-flute) and it was the same composition by Waris Shah. Then I asked them: 'If your buffaloes and cows fall ill, do you sing *Hir Ranjha*?' And they said, 'Yes, but not this *Hir Ranjha*, we have another version.' And they sang that as well." (18)

رانجھے بارے اساڈے سوجھوان ایہی وچار کردے آ رہے ہن کہ ایہہ کرشن مہاراج دے پاتر دا ای ودھا ہے۔ کرشن مہاراج دی گاواں وچ مانتا ہے، پر ہن تاں کرشن دی جدی

جوه جمننا وچ رانجھن یار مجھاں گاواں دا طبیب نیا ویندا ہے۔ رستم بھروچا ہوراں دے وچار موجب:

"Formerly, *Ranjha* was effective only with the buffalo, but gradually his power extended to the cow as well, the animal most closely identified with Krishna. And yet, in Krishana's own territory, in Mathura, Govardhan, and the entire Braj area, whenever cows and buffaloes face any epidemic in this area, it is *Ranjha* who is invoked to solve the problem and not Krishna." (19)

مجھ نال پنجابی پاتر دے موہ دا پینڈا ہزاراں ورھیاں دا ہے۔ ایہہ موہ آریہ دی متھالوجی نال کھندا ہویا مسلم متھالوجی نوں اکھ مار کے اگانہہ ٹردا نظر آوندا ہے۔ رانجھا پنجابی لوک ادب تے کلاسیکی شاعری دی جیوندی جاگدی علامت بن کے سندھ، راجستھان تے جمننا وچ وی ڈیرے جماوندا ہے۔ انج مجھ نال پنجابیاں دا موہ پنجاب دی وسیبی امیری دی عظمت دا نشان بن گیا ہے۔

میر چوغطہ ہوراں دے سے تیکر پنجاب دے دریا، گھاہ، بوٹے، جنور، روہی، تھل، نیلے، پہاڑ تے دوجی فطرت بندے دے ساہ نال ساہ لیندی ہا۔ جی تے دھرتی وچ وکھریواں ناہی۔ ہر شے دا وجود ہاتے اوسے نال آدری ویندی۔ اوہناں نوں جنور تے فطرت نوں بیانن کان اچھ ناہن کرنے پیندے۔ تخیل نال قیاسی دُنیا وچ سنھ مارن دی تھاویں اپنی کئی ای رجا دیندی۔ اوہ کوئی اکے ستے شاعری ناہن جیہڑے ویلے دے وچ توں اکھ ٹوٹ کے رُکھ تے جنوراں دے سوہنپ وچ لُوہ لیندے۔ اوہناں دی کئی تے وسیب وچ اینا رچیواں ہا کہ لکھ چکیاں کلا بن ویندی۔ اوہناں دی شاعری بارے گل کرن توں پہلاں مجھ بارے اوہناں دے

”وچار“ وچ کیتی گل دا ہک جھلکارا دیکھو۔

”بھاگ مجھ کیہو جیہی ہائی؟ جیویں سلھیٹیاں اچ ہیر۔ ٹمن دے برچھے ہاٹھ اچ ہوندن۔ جیویں رکھاں چوں تورییاں آہلی تاہلی۔ ٹھلھاں چ کڑانا ہے۔ بھاگ مجھ ایہو جیہی ہائی۔ دے دی پینہ نال بچھدی ہائی۔ کولی دا وال ہا۔ بھاگ مجھ دا چوونا ساون ماہ دا ہڑھ۔ بھاگ دودھوں کدی ناہی سکدی جیویں پھتو داسر، سراں دے وچوں سوکا کدی نہ آیا۔ بھاگ مجھ نوں دودھ دا سوکا کدی نہ آیا۔“ (۲۰)

بھاگ مجھ دا ناں ہے۔ ایہہ اپنے سوہنپ پاروں پنجابی ہیر وٹناں، رکھاں، پہاڑاں، ساون دے ہڑھ تے سراں وانگری جیوندی جاگدی حقیقت ہے۔ اتھے مجھیں دے مہاندرے بارے اٹاں دیکھو۔

مجھیں گے نور دے، چینی دے بھانڈے

چھنڈیاں پھوکیاں تے پوچھیاں، کٹورے باتل دے مانجے (۲۱)

اوس دا ہوانا لٹک پگھوڑیاں، ساون پیگھ اُلاراں

اوس دے تھن دی مثل سنداریاں، مٹھ آون نہیں مقداراں

اوس دا پولا وانگ پاڑ چھے، نویں نی وانگ پھوہاراں (۲۲)

پیاری مجھ گنجے کی، کوٹیں جیویں سفیل

اوس دا اچا قد بیار دا، ویل لمی چیل

سوہے جھجھ متھے تے، خون لکھن عزرائیل (۲۳)

وار کار پنجابی دسوں تے وسیب وچوں کنیاں ساہمنے دیاں مثالاں لیاندیاں ہن۔

اتھے شاعر دیاں وارداتاں، تخلیقی تجریاں دی گچھلداری، عام بولی تے ادبی بولی دے نکھیڑ

ورگیاں گھٹکلاں ہاسوہ بیناں لگدیاں ہن۔ وسبی تشبیہیاں ہوون یاں ثقافتی، سچھے پنجابی جیون دا

حصہ ہن۔ چینی دے بھانڈے وی تاں پنجابی جیون وچ صدیاں توں اوپریاں مکائی بیٹھے ہن۔

مجھیں دے دودھ نون تاں بابا فرید ہوراں پنجاب دیاں وڈیاں نعمتاں وچ گنیا ہے۔
مجھیں دے چوون واسطے وی چھیڑو دی جنورنال موہ ضروری ہے۔

پیاری مجھ گنجے کی، ملدی نال پیاراں
پوند چھنڈیے مڑ پوچھیے، کورے مانج ٹھٹھیاں
سُیا بھہاسا تے بھیرمی، دیگا دھاراں (۲۴)
مجھیں دیاں دھاراں، نسری دیاں ڈلیاں
ماکھی دے گھٹ، مغز نون تریاں
اوہناں دا مشک کستوری، آپ چکد بھریاں
سوہن دریاواں، ترگش وچ سریاں (۲۵)

ایہناں اثاں دے حسن نون اوہی مان سکدے ہن، جیہناں ایہہ وسیب ویکھیا ہے۔
سکے دھوڑے تے ڈیاں والے دودھ تے پلایاں وجوگیاں نون ایس حسن دی کیہ سارہوسکدی ہے۔
مجھیں دے چھیڑو نون منگو، مہاگ، ماجھ تے مال آکھدے ہن۔ مال دھن دولت
ہے۔ بار وچ ایہہ وڈیاں جائیداں جنی ای جائیدا ہے۔ مجھیں گائیں دا دودھ وچینا ہک ادھی
ٹاہری توں اڈ دو جیاں مہنا بھجھدیاں ہن۔ اکھے دودھ پڑوی کائی وچن آلی شے ہے۔ اُنج گھیو
وچ لیا جاندا ہے۔ مجھ دا دودھ رڑک کے کھن لیا ویندا ہے۔ کھن نون پگھار کے گھیو بندا ہے۔
گھیو مہنگی وست ہے۔ ایہہ پنڈ دے کراڑ دی ہٹی اُتے یاں لہور، ملتان توں آئے وپاری اگے
وچینا ویندا ہے۔ گھیو راہیں آیا پیسہ تے مجھ دا اپنا مل ای مال دھن ہن۔ ایس دھن دی راکھی
کان ٹل چاہیدا ہے۔ بے ٹل نہیں تاں وت مجھیں رکھنیاں سوکھیاں نہیں۔ انجیں نہیں دانے آکھ
گئے، مجھیں گھر وریاں تے گھوڑے گھر سلطاناں، وارکار دے وچار موجب:

”سر یلاں تے کانہہ مجھیں دا کھاج ہے۔ جیویں نورنیاں نون سہاگ۔ دودھ کماندوں
مٹھے بہت شیریں سواد۔ چوغطیا جھاں دا مال مجھیں ہے اوہناں نون تلوار دی لاج۔“ (۲۶)

لوک ریت موجب مجھ نوں ازل توں پلوتا ہے چور تے کٹک دا۔ لہندے ولوں پنجاب اُتے کٹک تاں چڑھے ای رہندے ہان، پر پنجابیاں تاں اپنے جیاں دی گین کائی نہیں رکھی ہوئی مجھیں دی کون کریندا۔ کدی کدی بار دیاں ٹا بریاں وی کٹک لے کے ہک دُوئے تے دھاوندیاں تاں اوہ مجھ ای مریندے دُوئے جن نوں گُجھ نہ آہدے۔ ایہہ کدی کدار دی گل ہے، پر چور وسوں وسیب دا ہے۔ چوری بھکھ دی وی ہے تے دُکھ دی وی۔ بھکھ دی چوری تاں بھاویں سائیں پچا ای جاون، پر ایہدے نال اوہلاہن دا ڈر ہوندا ہے۔ جیہڑا اپنی شے دا دھیان نہ رکھ سکے اوہ کھد ہے۔ وار کار دے آکھن موجب:

اوہلا ویندن لاہی، جُوہاں وکھ پرائیاں (۲۷)

اوہو وسے چھھاں تے، جیہڑا اپنا کھاوے رکھ (۲۸)

ریڈھ یاں کھوہ دی چوری ای ویراں دامڈھ بندی ہے۔ ریڈھ ہوندا ہے کسے نال وٹ پورا کرنا۔ کسے دادھے دا بدلہ لینا۔ جیہنے کوئی وادھا کیتا ہویا ہے اوہدے نال ساہویاں نہ لڑنا، پر اوہدی چوری کر لینی یاں چوراں توں کروا لینی۔ کھوہ ہوندا ہے کھوہیا، گھتھیاں کھسیا ہویا مال۔ کھوہ اوہ مال ہے جیہڑا کسے چوری کر لیا ہووے یاں ویری مار لیا ہووے تے سائیں پتا ہوندیاں وی نہ پرتا سکن۔ اکھے پھلانے اساڈا کھوہ گھتھا ہویا ہے۔ گان، ڈاچی دی چوری تاں لوک اپنے اُتے جبر کر کے سہہ جاندے ہن۔ چھھاں اُتے جیہدی مجھ کھڑی جاوے اوہدے ہاں نوں موری ہو جاندی ہے۔ نت مونجھیا رہندا ہے تے نیں اُتے ٹرن جوگا نہیں ہوندا۔ وار کار دے لفظاں وچ:

”گان دا ریڈھ ہووے چھھاں دی کدھی تے کنوئی نوں گھرک۔ مجھ دا ریڈھ ہووے

پھھر دے ٹوٹے کلجے نوں دھک۔ گائے دی رت۔ عمر نوں ورہیوں۔“ (۲۹)

میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں وچ ریڈھ کدھن دیاں کئی مثاللاں ملدیاں ہن۔

استھے دو نمونے ویکھو۔

”جیس ایلے دودھاں تے جھگوں کسیاں ہو جاوَن۔ جھیں دے ہو لے ہوانے چیکن آ لگن۔ چھاں دیاں راٹھاں نوں پھہک آ ویندا ہے۔ نہ بیندن نہ پیتا ہویا بھمدانیں۔ باوے آدم دے ویلے دے ریڈھ کڈھ بہندن۔“ (۳۰)

”ہک ریڈھ کڈھ دیو۔ پیاری مجھ گنجے احمد دے دی جھجھی لیاری کڈھ آن دیو۔ سجالا اعوان ہووے بہادرے دا پتر۔ نوتا ممبر، امیر ممبر دا پتر۔ بڑا چا کے ٹرپون۔ بگھا چیر کے کڈھ لیاوَن۔“ (۳۱)

اُنچ تاں چوری لمھن کان اساڈے وسیب وچ کھوجی تے ستھی ورگے ادارے ہن۔ پراتھے بھکھ دی چوری دا جھیرا جھیرا پیندا ہے۔ ریڈھ تاں ہوندا ہی دُوئے نال لٹن کان ہے۔ چوری کنج دی ہووے ایہہ لہسنی تے مڑاونی کائی سوکھی گل نہیں ہوندی۔ ایہدے کان ٹل، سوجھ تے دانائی دی لوڑ ہوندی ہے۔ میر چوغطہ ہو ریں اوس وسیب وچ رچے ہوئے تے سوجھوان جی ہاَن۔ مجھ ڈھوڈھن بارے اوہناں دیاں دتیاں سمجھاو نیاں گوہ گوچریاں ہن۔

پراہنے لگے نوں چک نہ ملیے، گلہ کریندے نوں نہ بلایے
 جیتھے ہووے مجھ، اوس تے ویندیاں نہ لایے
 دارو گھت کے رنجکی، نہ ساہویں اٹھایے
 اوہ تاں پمدا گل، نہ اوہلا لاپے
 پوند آہر نال میلکھ، دیویے سنایے
 ہٹی کر کے چھوڑیے، پیار نال منایے
 اگچ نالوں چاں وپچے، نہ امان رلائے
 پچھ دودھ حلال کر، اپنے اگے چرایے
 جیتھے مجھ وی گنیے، اوس دیاں دو لکایے
 سچے ہتھ دی چوری، نہ کبے نوں دکھایے

اوس نوں دپے مت، جے مہر وی آئیے
 وت نہ کرلیں دل، نپ پونیوں ڈھاہیے
 آکھے میر چوغطہ، مجھ انج منائیے (۳۲)

میر چوغطہ ہوراں انہویں صدی وچ مال چوری کرن والے چوراں دے طریقے وی

دسے ہن۔

”ہڑیاں دی دندی، گینڈے دے گھسے پرت کے ماجھے دیاں مجھیں نوں

گھتے۔“ (۳۳)

ہڑیاں جنگلی لیلے نوں آکھدے ہن تے اوس دے چم دی ودھری یاں رسی بہوں

کھروی ہوندی ہے۔ جدوں ایہہ دندی کسے وڈے جنور نوں وی چڑھدی ہے تاں پھیرا وہ

لیلیاں بکریاں وانگوں مگر ثدا آوندا ہے۔ اوووں چور مجھاں گاواں لکاوان کان گینڈے دے چم

دے گھسے یاں بختی سیواوندے ہائں۔ ایہہ گال مجھ دے سُمباں اُتے چاڑھ دیندے ہائں۔ انج

کھوجی گھر اڈوڑ بندے ہائں۔ وارکار سجاو لے اعوان دی چوری کرن دی ادا بارے لکھیا ہے:

”راہ اعوان دی سہیلی ہے۔ پچھے ٹھاواں لگنا ہے۔“ (۳۴)

سجاو لے اعوان جیس دی مجھ چھڈا تاں اوہ اپنے نقصان پاروں بے ویسرا ہو جاندا۔

سجاو لے دوئی راتیں وی اوہ سے گھر دا ڈنگر چھڈ لیندا۔

اوپری نظرے وار دے وچاراں تے اٹاں توں انج جا پدا ہے کہ جیویں وارکار چوراں

دے چوری کرن دے ہنر نوں وڈیا رہیا ہے۔ اصل وچ سجاو لے اعوان دی کیتی چوری مولراج

دی کچھری وچ دے للیرے تے لگ جاندی ہے۔ دلا مولراج نوں مجھیں مُدا دیندا ہے۔ ایس

پاروں ایہہ دوویں چور آپس وچ کھیہندے ہن۔ پنجاب وچ چوری دی وی ہک اخلاقیات

ہوندی ہا کہ اپنی جُوہ تے وسپے دیاں بندیاں دا مندا ناہی منگی دا۔ سجاو لے اعوان دا جتھے ہتھ پمدا

ہے اوتھوں نہیں ولیندا۔ انج اوہ اپنے وسیب دا بھاون پاتر نہیں۔ وارکار دی سوجھ موجب سجاو لے

دے مرن مگروں لوکائی تے جھیں نوں سکھ دا ساہ آوندا ہے۔

مارے سجاو لے دیاں خبراں، سکھ جھیں نوں بھانا (۳۵)

سکھ راج سے تحصیل چنیوٹ دے ایہہ پنڈ ملتان تے بھیرے دے سنگھم اُتے ہان۔
دیوان ساون مل تے راجا گلاب سنگھ دی کھیہہ بازی پاروں سنگھم اُتے وسدے انجیہے پاتراں دی
موج لگی ہوئی ہا۔ ایس پاروں ایہہ جُوہ چوری دا دُھن ہاتے لوکائی بہوں اوکھی ہا۔ وارکار نے
ہک سچے کلاکار وانگوں اپنے ویلے دی وسوں دی مورت ہمیش لئی سانجھ لئی ہے۔

متن

1

وچار: چار گھر چھاں دی کدھی تے تلوار بہادر سدا ئن۔ کھیڑے کھیڑے؟ ودھیانے
بھٹی۔ خیرو کے جے۔ تھانے سپرا۔ مر جے کے لئیرے۔ چار گھر جھیں دے کھٹو۔ ریڈھاں
دے لکو۔ کھیڑے کھیڑے؟ عمرے کے گھگھ۔ سجاو لے کے لودھرے۔ کھنجرے کے ممبر۔ بہادر
کے اعوان۔ سجاو لا اعوان چوراں دا پیر، چوراں دا گور سدا ئے۔ جھیں دے پور کھپائے۔ ہڈیاں
دی دندی، گینڈے دے کھسے پرت کے مانجھے دیاں جھیں نوں گتے۔ ڈبیں، تر گڑیں، مرالیں جا
سے۔ اوتھوں ہملانیاں، کملا نیاں دیاں جھیں اُل کے سٹے دورے بھنگسیں کے جاپون۔ ڈک
تے ڈو کے گتے۔ جھیں کیہ کرین؟ حال حقیقت کُل چاں لکھین۔ کل آ کے مل پوے دے
لئیرے نوں کُل تے کلری توں پٹھ مارو بیلے دے وچ۔ اوتھے آ کے ٹکانا چاں کرے۔ اُبھاپیٹے
راجیاں دے پے جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ ٹھٹی تے سرو آلا سیں ہو
جاوے۔ جیہڑا اودوں بدی کر کے آوے اوہ سونا پیا اُلا رے۔ جیہڑا ایدوں بدی کر کے جاوے
اودے سونا پیا اُلا رے۔

سجاو لا اعوان جا کے مولراج دا سلام چاں کرے۔ ”صاحب سلام ہے۔“ ”کیسا
سلام؟“ ”توں سردار ہیں۔ میں رعیت ہاں۔ میں چوری کریناں ہاں۔“ ”کیسی؟“ ”نہ

بھنناں جھگا۔ نہ لگیناں گاں۔ نہ راہزنی کریناں۔ میں چوری مجھیں کریناں۔ میتھے چوری ظاہر ہو جاوے سو روپیہ لے لیا کر بدھانہ کر۔ “جاں پنج چوریاں ہو جاوے سجاو لے اعوان تے۔ اوتھوں چھوڑ کے سائل ہرل دے کوٹ جا کے بہہ رہن بہادر ے کے۔ اوتھوں وگے سجاو لا اعوان پکے نولاں دے منگو چوں دوئیں مجھیں لکالے جاوے۔ نول کُوک پون للیریاں تے۔ مولراج دی کچھری اچ فریاد فریاد کریں۔ “کیسی فریاد؟“ “صاحب! میریاں مجھیں بہاب کے للیر ے لکالے گنن۔“ “طلب نکل آوے۔“ “کہاں سے دلا بہاب دا؟“ اگے لگ لیا دے پچھے لگ لیا دھونس۔ جوں دے سلام دتا۔ مولراج آکھیا، “مجھیں دے چاں۔“ اکھ، “کیہندیاں مجھیں؟“ “نولاں دیاں۔“ نول وی آکھن: دے تے ہین۔ مولراج وی آکھے: دے تے ہین۔ دے دی مکر جیویں محل نوں جندر چڑھ پوندا۔ انجیں گاہ پوندیاں پوندیاں تریٹیا دیہاڑا ہویا تاں دے آکھیا، “مجھیں پے گنیاں۔“ ویہاں دینہاں دا عرصہ لکھ کے چاں دیوے یا مجھیں لہہ دیاں یا مجھیں بھر دیاں۔

دہ دینہہ لگھے تاں ممندا ناں سبانا وسنیک ہانچی دا۔ جوں ممندا تے سجاو لاڑے۔ ممندا نوں سجاو لے مارے سوٹے۔ ممندا مُرٹھی تے آگیا۔ اگے بیٹھا ہا دلا للیرا۔ ممندے آکھیا، “سلاما لیکم۔“ اکھے “ولیکم۔“ دے آکھیا، “خیر تاں ہئی۔“ “خیر تاں کائی نہیں۔ میری تاں اعوان عزت لاہ لئی ہے۔“ دے آکھیا، “جے توں ہوندوں اتھے تینوں اعوان سوٹے ناہن مارنے۔ اعوان متھے لگ گیا اُلاہا ڈاڈھا دیاں۔“ اتھے ممندا سارا کھل گیا۔ ممندے آکھیا، “مجھیں دی دے گل۔“ “کیہڑیاں؟“ اکھے، “نولاں دیاں۔“ دے آکھیا، “دہ دینہہ لگھن۔ دہ دینہہ رہندن۔ اچ تاں گجھ نہیں بنیا۔“ اکھے، “تینوں سگویاں دکھیناں۔ سائل ہرل دے کوٹ، بہادر کے منگو اچ سگویاں چھڑیاں ودین۔“

دلا پیر پیا سوریندا۔ منتاں پیا منیندا۔ پنج اسوار سکھاں دے، دہ پیادے دے چوںوئیں لے کے، ڈک کے منگو اعواناں دا، دوئیں سگویاں تے چار وگویاں دے ہور نکھیر لئیاں۔ دوئیں

چاں دتیس نولاں نوں مولراج دے ہتھوں۔ جیہڑیاں چار ہان دے بیٹھ چاں دتیاں۔ اوہناں
 مجھیں دیاں ہاویاں توں سجاولا اعوان مُکندر کی آکے بہرے عمرے تے لکھے کول۔ اوتھے
 سجاولے مجھیں آن چتاریاں۔ ”جیہڑیاں دوکس ہان توہیں حق لئیں۔ جیہڑیاں چار ہین میں
 منگناں توں دے چھڈ۔“ دے آپو آپ اڑنگ چھوڑیاں۔ سجاولا منگے مجھیں دلا سرتے نہ
 آنے۔ دوویں چوراں دے پیرتے چوراں دے گورسدائن۔ ہک دُوئے توں مجھیں منکن کس
 وجہ دے نال۔

تیرا	ہی	نام	ستارا،	کدی	نہ	ڈولیا
صاحب	اپن	اپارا،	کھیڈاں	کھیڈاں		کھیڈاں
پیدا	یار	پیارا،	جد	پینمبر		
کیتا	نور	توں	ظاہرا،	قدرت		اپنی
موتی	جیویں	چکارا،	درہیم	نوں		
کوئی	انت	نہ	شمارا،	صفتاں		تیریاں
ڈلڈل	ذوالفقار	تے	نعرہ،	حضرت	شاہ	تے
کافر	مار	ہٹارا،	ہانک	امیر		دی
حسن	حسین	پیارا،	شان	خاتون		نوں
چوغٹھ	میر	پکارا،	کرے	سوال		بھی
دیسی	آپ	دیدارا،	بہسی	تخت		تے
اُمت	دا	پھٹکارا،	نبی	کریم		نوں
جھڑے	گناہ	ہی	بھارا،	کلمہ	دین	دا

2

جیہڑے کھاوندن ونڈ کے، اوہناں نوں جس سہانا
 پٹھیاں دے نوں ویکھ کے، آگُو کے ممندا ناں سبانا
 تڈھے جیندیاں دلیا، مینوں سوٹے مارے اعواناں
 ہک واء نیں ڈاڈھی ہنیر دی، ویل اُچی ماناں
 دے آکھیا، ”بے آکے بہہ رہو، تیرا وطن ٹکانا
 پچھ سوٹے لیاں سجاولا، کنڈی زور مرجانا“

3

دھیرک دتی ہے لئیرے، خوش ہویا سیال
 مجھیں نولاں آلیاں متکیندیاں ہان، کیہ کیتی ہا چال
 بلی آکھیا ”ویہاں دینہاں دا عرصہ، لکھ لیا سرکار“
 ”تینوں دکھیناں سگویاں، سنگوں نپ سمھال
 چرن وی کوٹ سائل دے، بلیاں چھرن برال“
 دے پیادے لین چونویں، سکھاں دے پنچ اسوار
 دوئیں سگویاں چار وگویاں، اُپر چوٹے دے نال
 ممد ریڈھ لیا ہے کڈھ کے، پھوک دتی سو بال
 کھسین سبانے توں وچھڑی، کل چھنڈے وال

4

آ دتا کل وکھالا، دے مہر نوں
 سجاولا جوان کرارا، میں بھی ویکھنا
 کریاں ہسھو چارا، جھٹ ہک اچھک جا

کر ویدا پکا کارا، رات دیوار دا
اعوان دے سر نگارا، مارو ہے وجیا

5

داتیاں اگے منگتا، پڑھ ڈھاڈھی اٹ دکھانے
کھسین اعوان لیرے، کھوہ منگن لہنے
نارد دے گھر شادیاں، کل کرے نکانے
”چُن نپساں کیلیاں، پھرا دیساں راہنے“
”متھے لگوں سجاولا، سار کھاسی کھانے“

6

”ساڈا وطن درآمد جی، مُڈھ پربت جاگ
اسیں جدو کے آئے چھاں تے، ناں اپنے جاپ
اساں کھوہ نہ چھوڑیا کہیں تے، ریڈھ کڈھے آپ
میریاں پچھ ویاہ توں خبراں، جا نیلی واٹ
میں دوپرا بھتاں گلوتریں، تھوکیں ہاں رات
میںوں دھمی مٹیلے دے اُتدوں، دینہہ مارو چاس
میتھے بکن لک بھلوانے، اوہ گوندل راٹھ
میریاں چور منیندے نی منتاں، پچھ ویندے گھات
لے جاواں سائیاں ویکھدیاں، ایہہ میتھے کرمات
بک دیہاڑے دلایا، ٹھل ویساں تارو ہاتھ“

7

وچار: توں دلا لیرا بنیا وتدا ہیں۔ میرا کھوہ لئی وتنا ہیں۔ بک دیہاڑے ہاتھ تے

تارو ٹھل ویساں۔

”میں کرڑے وار جھیا، رگن رکھن ناں ولا
 گھٹی گھتی میں گھول کے، میدانوں کدی نہ پیا پلا
 بہوں گھسائیے ویر توں، سر چائیے کر بسم اللہ
 میرا باپ بہاب تے دادا گھنا، بٹن عار اسانوں گلہ
 اسیں سلطان، رسالو دے پوترے، ورثہ تلوار اساڈا ظلا
 اسان جتھے دشمن تکیا، ٹپ کوٹ مریاسیں کلا
 اساڈی چھلکی نہ راتھ کمان وی، پیر چاڑھیا ہے چلا“

8

”اسان کھادھا مال سرکار دا، قبول کیتا پھاہ
 جتھے جھیں چنگیاں، گھت دیندا ہے پاہ
 جھاگے سمندر دریا، کہ لیندا واہ
 میں مول لیاوساں گھر وی، نال نفعے لاہ“

9

”نہ اوئے پھوک سنداری دا مانگواں، ٹھل پوے بندہ
 بندہ بڈا ہتھ نہ آوندا، تول دپے سندا
 لڑے ہاں نال وی کاٹھیاں، پیو دادا چنگا
 ویر کمتا وٹوئیں، ادھ سپراواں دا ونڈا
 منگل وی مار پچائیں، کر اجاڑا تنگا
 ویہت نوں دتیاں دکھالیاں، جا ڈٹھائے دندا
 ہڈ شریک بھرا وی، رسالو تے منگا
 رج کھلو تے ہاں آپ اج، برابر کنڈا

ہو ٹرے وی نیشل چھٹاں تے، ہن لتھی سنگا
 برے نی ویر سجاو لا!، نہ چھک توں تندا
 مجھیں مرے کیاں ماہنو کھاونیاں، کم ہوسیا گندا“

10

وچار: مرے کیاں مجھیں داناں لینا ہیں۔ رت دے گھٹ۔ ورہودیاں گندلاں۔ اکی
 خون مجھیں دے متھے تے لکھے کھلن۔ گاں دا ریڈھ ہووے چھٹاں دی کدھی تے کنونی نوں
 گھرک۔ مجھ دا ریڈھ ہووے پھپھر دے ٹوٹے۔ کلیجے نوں دھک۔ گائے دی رت۔ عمر
 نوں ورہیوں۔

”دلیا! کدھیوں مجھ دی چوری، ہڈوانیاں دی جھولی
 پاڑا مکدائے، اٹھ کڈھیے کھوڑی
 جیندی مجھ کھسیوے زوری، اوہدے پنجر نوں موری
 اوس دا رُوح اُداسی ہے، نیندر پمدی ہے تھوڑی
 کھردتراں دا حال نہ کوئی ہے، جا پنچھ دھنا تھوری“

11

”مجھیں نہ ڈھیندیاں، مانگویاں تے جھیریاں
 بیگانیاں دریاں تے، سانگ سہیریاں
 ہیگاں پیڑیاں، مجھیں ڈھیندین اپنے ہیڑیاں
 ریڈھ کھہیریاں، چُن نکھیریاں، پر بت گیریاں
 پچن اوہنا تھے، جھٹاں نوں کون آکھے کبہڑیاں
 کے ناداں دیاں گھٹ، نشانی چھیڑیاں
 کے کدھن حاکم بنھ، کوٹیں ویڑھیاں“

12

”مجھیں کدھین وٹنے، چاڑھ اڑیکے
 اوہناں دے ول سنگاں نوں، کر سدھے سیکے
 اوہناں دے کل متھے تے، راند نارد دے پیٹے
 وگاں تے چردیاں، بھار رکھن سیکے
 بکے چھڑن اولیاواں، کرمات میلکھ دیکھے
 مجھیں تاں ہتھیں نیڑین، گھر ہون لیکھے
 کچے لیا چھاں تے، جا وسیے ویہتے
 چوغٹیا میلکھ نوں ان سہنا، جہانیاں کول چوکیے“

13

”مجھیں جے نور دے، چینی دے بھانڈے
 چھنڈیاں پھوکیاں تے پوھیاں، کٹورے باتل دے مانجے
 کھڑیاں، کھسیاں تے گئیاں، دے جاون لہنگے
 منگو ڈیرا برابری، پرانے بہندے
 چوغٹیا بکس دیاں چکیں دوئیں، تہ چور نی رہندے

14

وچار: جیہڑا کھڑا کے مجھ لکا لئے دوئیں، اوس دے نیڑے کوئی نہیں ویندا۔ کسے
 لئیریاں نوں آکھیا، ”ایہہ مناتے چرائی چھوڑ دیو۔“ ”کیوں؟“ ”سجاولا اعوان بکدا ودا ہے تے
 بک گیا نیس۔“ چرائی لئیریاں نہ چھوڑی۔ کیتے ہوئے قول سجاولا اعوان پالے، ریڈھ تے آگے۔
 ریڈھ دا لگنا دینہہ لتھے پرانے دا پچھنا مشکل کم ہے۔ ایکھن بہاب کے منگو تے آوے سجاولا
 اعوان۔

یکن راٹھ پچھاں تے، کل اُٹھی ہے جاگ
 جدے نکر ویر دی، لئیری چھڑے مہاگ
 اوہناں نوں ڈکا کدی نہ گھتیا، لوہے دا راج
 ایدل، بیگ تے مہر رسالو کے، میلکھ جانے پنجاب
 مجھیں نوں تجھے کان اعوان دے، کھن رکھے لاگ
 اوس پُن مگنو چوں نیپیاں، چندل تے بھاگ
 اوس دتیاں آن دکھالیاں، بھوئیں ملی باز
 مجھیں پرت کے ویکھن سائیاں، کر ڈنگے کھاڈ
 مجھیں آہدین: نہ سوٹے مار سجاولا، نہ دے عذاب
 اسانوں ملسن سائیں لئیرے، گن لیسن حساب
 نزابت، دلا، سجاولا تے جکا، جھان دودھ پیٹے سواد
 جلا، مل، مراد، پٹھانا، چاوا، وساوا، خیر دے،
 جھان نوں تلوار دی لاج
 اوس پتن جا رنگانیاں، گھت سنگیں واگ
 کہ پالے قول سجاولا، گھت گیا فساد

15

وچار: ہلکا کے مگنو چوں مجھیں کڈھے سجاولا اعوان۔ کہیاں مجھیں؟ بھاگ تے
 چندل۔ بھاگ مجھ کہو جیہی ہائی؟ جیویں سلھئییاں اچ ہیر۔ ٹمن دے بریتھے ہاٹھ اچ ہوندن۔
 جیویں رکھاں چوں تو ریاں آلی ناہلی۔ ٹھلھاں ج کزانا ہے۔ بھاگ مجھ ایہو جیہی ہائی۔ دے
 دی پنہہ نال بچدی ہائی۔ کولی دا وال ہا۔ بھاگ مجھ دا چوونا ساون ماہ دا ہڑھ۔ بھاگ دودھوں
 کدی ناہی سکدی۔ جیویں پھتو داسر، سراں دے وچوں سوکا کدی نہ آیا۔ بھاگ مجھ نوں دودھ

دا سوکا کدی نہ آیا۔ دھی چھیڑواں دیاں گُوکاں۔ جھلاں دیاں تریلاں۔ مجھیں دیاں گُنکاں۔
چوراں رسیاں دیاں سُنکاں۔ پچھلی راتیں کیفاں دیاں پنکاں۔ پنچے چیزاں برابر ہو کھلون۔
سُنبیا، بھھاسیا، بھیرمی، اَلاپ تے دیگا دھاراں نالوں کھڑا کے مجھیں نوں، چھیڑو ٹہی تے چڑھ
کے، بانہہ سر تے دھر کے، چھیڑو حال حال۔ اگلیاں آکھیا، ”کیہ ہا کیہ؟“ چھیڑو آکھیا:

نارد پیدھے کپڑے، کل گاوندی چاہنگاں
بھاگ تاں یاد کریندی دلِیا!، اڈیک چندل رانداں
اوہناں کچپوں مجھیں کڈھیاں، مار سوٹے ڈانگاں
جیویں قہر اُستاد شاگرداں، نال جنبی کامباں
ہتھ سخت پڑتھیے شیشا، پئے جنتے ڈانڈاں
ستروں دے ستراںیاں، مَنگلاں بدھین بانداں
اوہناں پیا وقت قہر دا، ہار ترٹن مانگاں
چڑھ ٹہیاں تے چھیڑو گوکدے، امام منبر بانگاں
سائیں سُنیدے کن دھر، فرضاں دیاں تانگھاں
نپے ہتھیار للیریاں، ہتھ سیلھے سانگاں
اوہناں کیتے اکھ مقابله، اکھ اپرانداں
مجھیں مجھیں پیاں نہ ڈھیندیاں، باجھ وجھیں ٹانگاں
ٹھلسن تارے کدھیاں دے، دریا اُچھلیاں کانگاں

وچار: دھاراں لین آلیاں نوں نیزے برابر بھوئیں ترا مے دی ہو جاوے۔ اگلیاں
مجھیں دیاں تعریفاں۔ ایہہ مجھیں جھماں پھٹی، تو ریا دے کے لینن۔ منڈی دیاں مجھیں ہولے
سنگ۔ اگوں چک پکھوں لت۔ نہ کائی اوہ مجھ نہ پر بھان تے لُج۔

مجھیں دیاں دھاراں، نسی دیاں ڈلیاں
 ماہی دے گھٹ، مغز نوں تریاں
 اوہناں دا مُشک کستوری، آپ چکڑ بھریاں
 سوہن دریاواں، ترگش وچ سریاں
 نارد چھیڑو ہے، کل متھے دھڑیاں
 مجھیں نوں لکھن خون، وچ لہو دے پلایاں
 کپے سیک تلوار دا، کپے اوگاں تے چریاں
 اپڑے سائیں، چک لیندین وریاں
 مجھیں نوں چورتے کنک پلوٹا، دینہہ ڈٹھن پریاں
 چوغٹیا جھاں دا مال مجھیں، گھر موہرا نیں گلایاں

17

وچار: موہرا گلایاں للیریاں نوں ہو جاوان۔ پہر دینہہ دے گھرے اُتے واہر چاں

کرن۔

وگے نی ڈھول للیرے، اوہناں کیتیاں واہراں
 پیڑیاں دے وچ کٹیاں، اوہ کرن ریاڑاں
 سیا، بھھاسا تے بھیرمی، الاپ دیگا دھاراں
 پربت بچے گونجاں، وچھوڑے اُداس پُکاراں
 ساوان وسے مینہنگلا، چیتڑ کھوہ بہاراں
 ناشیں وی بھان جھاں دے، کلاونت، بھپالاں ستاراں
 سائیاں نوں نہ وِسرَن، مجھیں دیاں دھاراں
 تروٹاں جیویں کیفیاں، تھڑک وریوں شتاراں

بہاول، جکا، جلا، مل، مراد، پٹھانا، چاوا، وساوا ہن خیر دے،
 آہن پیچے دودھ حلال کر، ہتھ رکھ ہتھیاراں
 کھڑک وریاماں دے جگ اچ، ناں سخیاں دتاراں
 تِس دینہہ راہے حشمت تے مہر نزاہت نوں، ڈک گھتیاں نیں واہراں
 قاسم، یارا، ماجھی، نیکا، اروڑا، لال، ابھولا، بھرا ہاٹھ قطاراں
 کیوں کاہلا پیا ہیں دلایا، نت واہراں دیاں کاراں

18

وچار: پڑھیں لئیریاں دی حشمت، نزاہتا، خیرا کھوکھر، چوہڑ شاہ سید۔ پڑھیں آکے دریا
 دی من تے واہر ڈکی چاں۔ کچھے ہا دلا۔ دے آکھیا، ”واہر خدا دی کیوں کھلورے ہو؟“ پڑھیں
 آکھیا، ”مجھیں لے گیا ہے سجاولا اعوان۔ اوہ کندر کی پیا وسدا ہے۔ اوہ وی جن بھروانا اسیں وی
 جن بھروانا۔ جے پار لگھ کے لڑاہاں ہک گھر لڑ کے مر جانے ہاں۔ ناں خدا دا من پچھانہہ
 بھوں۔ مجھیں لے لیسائیں۔“ چوراں دا علم دے تے یاد ہا۔ دے آکھیا، ”اعوان سانوں مُر لگنا
 ہے۔ کیوں؟ مجھیں گندا ہے دوئیں۔ کچھے اپنیاں کر لسی ترکڑیاں۔ اعوان ہے ساڈیاں ویسراں
 کر کے، راہ اعوان دی سہیلی ہے۔ کچھے ٹھاواں لگنا ہے۔“ موکھا وی بہاب دا۔ دلا وی بہاب دا۔
 ملا وی بہاب دا۔ جلا وی بہاب دا۔ دلا تے جلا سنوئیں سنج سوتے نال منگو چاں اٹھیں۔
 وارے جاویے اوہناں جواناں توں جیہڑے کیجے ہوئے قول پالین۔ دوئی راتیں اعواناں دا پیڑا
 تیاری چاں کرے۔ سجاول، بہادرے دا، ریحانا، بہادرے دا، احمد، متے دا پتر برہرا۔ چوتھا چور
 پتو دا پتو ہستاناں واگھ وراہ۔

جھساں پیر محی الدین ہے، تڑ لائے چیاراں دے پیڑے
 اوکھی دے ویلے پکرے، جتھے مجھیں ہاتھ گھمن گھیرے
 لوہا پت جواناں دی، چا جانن لئیرے

ڈھاڈھی گاؤں ڈھولے تے پوڑیاں، پرہیں چکن گھسنے کے دیرے
 اوہناں نوں پیاں کڑواں، ہوک منگو نین چھیڑے
 ”دیواں سڈھا نذر سید جلال دا، رب سجاولا میلے“
 کر صلاح تیاری اعواناں، ہیرو پھیرے
 سجاول، ریحانا تے احمد، واگھ وراہ، ہمھے کجاک چنگیرے
 اوہناں تکیا منگو بہاب کا، آہویں چوپھیرے
 اوہناں نوں لتھا چن دریا تے، پچھلی رات انھیرے
 پیڑا ڈٹھا جلے، بہاب دے، کنیوں آ اتیرے
 کلوکی اڈیک ہے سجاولا، راہ ویسنے آں تیرے
 گھروں چھڑے ہاں فتاں من کے، نملے پیر جٹھیرے

19

وچار: ٹہی تے گل دے سنھ اچ چوہکن جھلار ہریاں دی۔ پچھلی راتیں اعوان آ
 لگن۔ موہر ہووے دلا پچھے ہووے منگو دے نال جلا۔ جلے دے پیڑا نگہ پے گیا۔ جاوے
 دلے تے۔ ”جھیں نوں چور لگے کھلن۔“ دلے آکھیا، ”ہور ہتھ کڑاہ ج کون گھندا ہے۔ ہے
 وی اعوان سجاولا۔“ جلے آکھیا، ”اوہ ہین چار یا پنج۔ آکھیں تاں چپ چٹا تا ٹہی توں واہر کرا لے
 آواں۔“ دلے آکھیا، ”ہو بہاب دے پتر، گھسنے کے لئیرے، مارجے کے لئیرے، لے دیاں
 جٹاں آر حال حال کرینا ہیں۔ ہے وی سجاولا ایہہ رب دتا ہے۔ کدائیں نہیں جاندا۔“ کنیوں
 آکے دے بٹا گھتیا۔ ”سجاولا ہیں اعوان؟“ اکھے، ”توں دلا ہیں لئیرا۔“ ”للیانی،
 مرولیاں آلیاں نوں لگ لگ ڈٹھا ہئی۔ اچ ٹونہہ جاندا۔“ اکھے، ”توں وی لکھنیاں، چچکانیاں،
 راہوآنیاں دے کھوہ کھوہ ڈٹھن۔“

ہاں وی سجاوالے وی جاوئین۔“ لوہے دا مارنا، لوہے دا تاونا، لوہے دا چاونا، کال
اچ ان دا بھنواونا۔ دلا بُلانے چاں۔ جلاہل ہلر گجھ نہ کرے۔ اعوان نوں ماریوس سیلھا۔ اعوان
چھکے تلوار جلے نوں مارے۔ موڈھے تے اوڑتی ہتھ کریں۔

جھماں دے ایمان آراستے، آوندن آ رلا
دے نالوں لگھدے، دوویں مل تے جلا
گانے ہتھ وریام ہن، ناں راٹھیں بھلا
اوہناں دا منڈھ رسالو، ذات بر وڈا ہلا
سیلھا جلے مہر دا، سدا گھڑیا سار صیقلآ
اودا چھڑ اٹھارھاں آگلیں، پھل پنچ ہتھلا
اوہ دشمن کرھیں پنجاہ توں، ڈک گھتے ٹھلا
اوس نوں جہور پون فولاد دے، بند پتلی چھلا
ماریوس سجاولے نوں مل کے، تک مگر تے پار دوستھا
پوند کیتی جیل سجاولے، اگدوں لیوس مہلا
ماریوس جلے نوں جوڑ کے، پھٹ سوچھ اولآ
مارن آلا کیہ کرے، سار وہے کُللا
چوغٹیا جھماں دے جانڈے نی ساہ گھٹ، آپ بھڑے اللہ

20

وچار: جھل کے سیلھا اعوان بھیں آوے۔ پہاڑ تے جی دی لاج ہووس سجاولے
اعوان نوں۔ بھیں آوے بہاب کے لئیریاں تے جیویں ساون تلے اُتے بدل نیوں ویندا ہے۔

توں داتا جگ منگتا، نام تیرا گایا
دے دُٹھا ہے سجاولا، چڑھ مگروں بُلایا

جیویں بجن ملدن بجاں، کر دل سدھرایا
 پلے سچ اعوان دے، بھیں چنگا آیا
 تیگ ہتھ ملک دے، بہہ اُستاد بنایا
 دانا تے رُک فولاد دا، اجدھت رلایا
 اوہدی کنڈ چیزِ پھل موکلا، واڈھ نواں کرایا
 اوہدی گھڑتڑ ٹاک بنوں دی، تاء لوہا کمایا
 سجاوے کر بسم اللہ نپیا، زور ہمت چایا
 ماریا سو جلے مہر نون، سر وچ ٹکایا
 دوا اتوڑتی، مدھانی وڈھ پایا
 ہاتھی جیویں مہاوت، مار گھونڈ ٹھکایا
 جیویں سہاگن بھر مانگ، ہا سیس گندایا
 تریئی ماری سو دے مہر نون، بھرا بھاء ونڈایا
 ڈاڈھی دھک للیرے، بھمب ٹھلھ ہلایا
 جن گجری گڈوا کمبیا، کر ناز دکھایا
 پھٹ پیڑا وانگ وی پاڑجھے، رت نکال وہایا
 ہک ہک ہتھ دوہاں نون، اعوان چنگا لایا
 ہونٹا نہ چھڈیا سجاوے، سار آپ گھسایا
 حیاتی دے تے جلے مہر دی، رب ساء ودھایا
 من پہلن مجھ دے عزرائیل نون، اوہ دہنہ لگھایا

دے پتر۔ دلا للیرا کیہ کرے؟ پہلن مجھ اوہ عزرائیل دی نذر چاں کرے۔ اوہ دیہاڑا عزرائیل گھسا جاوے۔ ایہہ سجاو لا تواریں مارے، پر چنگے بھرا اوہے ہون، جیہڑے بولیاں چھلکین۔ احمد، متے دا پتریر ہووے سجاو لے دا، مارے سیلھا دے نوں وچ پٹ دے۔

داتیاں اگے منگتا، میر اکھر پڑھیا
 سیلھا، متے، احمدے دے دا، ہتھ ثابت پھڑیا
 اوہدا چھڑ جنوعیاں دی ڈھاک دا، پھل جھامرے گھڑیا
 ماریوس دے مہر نوں، پٹ ساہواں جڑیا
 ہڈوں گیا گھسا کے، وچ ماس دے تریا
 تھما جیویں محل دا، کاریگر دھریا
 کیتا بھیڑ اعواناں، دینہہ ڈاڈھا نیں چڑھیا
 چنگا متے دا احمد، کول بھرا دے لڑیا

22

وچار: کنڈ ویہلی کر کے اعوان لگا جاوے جیویں شینہہ انگاڑی بھن کے لگا جاندا ہے۔ بھیں بھیں کے للیریاں دھروں ویہدا لگا جاوے۔ اتلی منی ایدل کا منگو چھو یا کھلا ہا۔ منگو دے نال یارا، حشمت دا، کندا، مالی دا کھلے ہان۔ گوک سیہان کے ایدل کے للیرے اپڑن۔ بھرا بھراواں تے چاڑھ کے بھاجیاں گھندے ہن نیوندر تھاں دے ویلے۔

ویہدے نی بیر تماشے، چیمیل ہسن ہارے
 منگو ورو برابری، جُو آئن سارے
 کندا کرے برابری، شتری سٹ نگارے
 سیلھا ہتھ اچ تولیا، حشمت دے یارے

بھرا بھراواں تے امدن، بھیڑ پیاں ونگارے
 پہلوان علیٰ دے لشکروں، کر آیا نعرے
 یارے پہلا ملک سجاو لے نوں، دوآ احمدے نوں مارے
 جوڑے وچ بھرویل، کاتب ٹھوک اُتارے
 ترینگل جن کرساں دا، تڑپ گتے کھلوڑے
 جگ سلھاں مہر دیاں، واہ سیلھے مارے
 لُج وی حشمت، دلاور دی، اوہ محمد نوں تارے
 ایدل کے دھنی تلوار دے، راٹھ وڈے کرارے

23

وچار: ایہہ تاں یارے مارے سیلھے۔ سیت بک ہوئی تاں دے بُلایا۔ ”کیہ گل نیں
 جلیاتے یاریا؟“ ”تیری ایکھن کیہ گل ہے؟“ دے آکھیا، ”تلوار سراج ہے۔ سیلھا پٹ اچ
 ہے۔“ جلے آکھیا، ”ترائے تلواریں سراج ہن۔ سر بھمدا پیا ہے۔“ دے آکھیا، ”اعوان دے
 ہتھیاراں نال اساں بھراواں چوں کوئی مر گیا تاں اعوان سونے دا ہس گھڑا کے چھاں دی
 کدھی تے گل پائی وئی۔ جے سرنوں پٹی چھک کے چاں بھو۔ اعوان نوں مُد بھل بھوینے
 ہاں۔“ بھنھ کے پٹیاں امیر بھٹی دی جھلارتوں پٹھ جا ملن ڈیڈھ کوہ پدھ کر کے۔

لڑن جوان میدان اچ، نیت نفل ثواب دے
 شینہ بہن انگاڑیاں اٹھدے، بیٹے خان بہاب دے
 پٹیاں بدھیاں وانگ پھٹیاں، نوکر خاص نواب دے
 کپڑے چھیر مینہ دے، رنگ اُتے سوہے کاج دے
 اوہ دلاں نوں امدن ساہنے، پرت ہاٹھاں نوں جھاگدے
 گھر جاوَن گُوڑ سجاو لا، دے سوٹے چندل تے بھاگ دے

سیلھا جلے مہر دا، نُقل کرے کباب دے
 ماریوس سجاو لے نوں مل کے، بھن مٹھی تے گھٹ سواد دے
 جن گھتیا وجھ مُہانے، بھنوا موہرے دتس جہاز دے
 اوہ کھیوا گیا اعوان وی، کیفی جن شراب دے

24

وچار: سیلھیاں دے نال اعوان کھیوا ہو جاوے جیویں فجر دے ویلے پوست دا ڈوڈا
 کھا کے توتا کھیوا ہو جاوے۔ دلا کئی لئی امداد ہووے۔ ونگارے سجاو لے نوں۔ سجاو لا ساہویاں
 تلواریں آجھلے۔ بھیں کے لڑنا بھیں کے دیونا کے داکم ہے۔ گل لگ اعوان آجھلے تلواریں۔

میر صراف جہان تے، قول آدم نوں گھندن رند
 تلوار وی دے مہر دی، اُستاد آندی چند
 اوہ گھڑی دوکان لوہار دی، مُل صیقلی گر جھنگ
 اوہ کھاوے ماس نہاریاں، رج گوت ننگ
 اوہ دھریک میانوں کڈھی آ، انھیرے شم
 واڈھ نواں پان بجلی، لاٹ کڈھے لمب
 اوس پھٹ کیتا دو پھاڑیاں، ادھو ادھ ونڈ
 ساہویں آ جھلی اعوان وی، نہ دتویں کنڈ
 دوئی ماری سو موڈھا تک کے، جا اڑی سو تند
 جن رام جپندی باہنی، نھا نکھتی ہے گنگ
 آ دھریکیں لتھا ہے چھڈیکا، ازل سٹیس ونگ
 ڈھٹھا سرے میدان دے، جا دھرتی ڈنڈ
 اعوان سٹا وانگ مسافراں، مل بھبھوت ملنگ
 سجاو لے دا جھگڑے روح مجھیں تے، بھوئیں اچ گرنگ

وچار: روح اسماناں تے مجھیں مجھیں کریندا جاوے۔ گُرنگ بھونیں تے مجھیں مجھیں
 پیا کرے۔ مریندے بھرا تے ریحانا، بہادرے دا مارے تلوار دے نوں وچ سر دے۔ پھل
 اگانہہ جا پوس۔ مُٹھ ہتھ اچ رہوس۔ آخر دا وداع کر کے بھرا کولوں بھجے ریحانا، بہادرے دا۔

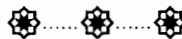
بہہ آپے کھیڈاں کھیڈا، آپ کردا بھانا
 تلوار وی آیا نپ کے، بہادرے دا ملک ریحانا
 اوس لئی دوکانوں ویکھ کے، فولاد پُرانا
 ماری سو دے نوں وچ سر دے، پھل دھرتی جا ڈولانا
 ریحانے دوس نہ کوئی ہے، اوہ تاں گھڑی لوہار ایانا
 جن تڑنآ زور تیر انداز دا، گھس گیا لکھانا
 مل گیونیں ویکھدیاں، ویہدی ساتھ پرانا
 دلا، جلا، یارا تے کندا، چارے مُگلاں دا تھانہ
 اوہ ڈڑھے نی احمدے ملک نوں، آہرن تک وداناں
 تختہ جیویں بیار دا، تجھ گھتیا دھرکھاناں
 اوس رکھی ہے جند لکا کے، وڈھ کیتا نیں کاناں
 مارے سجاوے دیاں خبراں، سکھ مجھیں نوں بھانا
 اگدوں بھنوسن جوگنیں، کل دیس مُکاناں
 چگ گاہ لیا لیریاں، گھر بیٹھیاں لہنا

حوالے

- 1 سعید بھٹا، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، کھوج، 24.2 (2002ء): 106
- 2 چوغطہ خان ہوراء دے دڈوڈیریاں وچوں میر بہرام، میر معظم تے میر چوغطہ ہوریں ترائے واراں دے شاعر ہوئے ہین۔ ایہناں شاعراں دا سما اٹھارھویں اُنہویں صدی دا ہے۔ میر چوغطہ ہوراء دے پوترے میاں باز ہوراء نوں ایہہ واراں زبانی یاد ہائَن۔ اوہناں بڈھے وارے اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 43-1942ء وچ ایہہ واراں لکھوا دتیاں ہائَن۔ ایہناں واراں دا اصل کھرڑا چوغطہ خان ہوراء کول محفوظ ہے۔ اسیں ایہہ واراں اوہناں دے کولوں نقل کیتیاں ہن۔ اوہناں دے خاندانی ریکارڈ موجب میاں باز ہوراء دی مرگ تاریخ یکم ستمبر 1948ء ہے۔ چوغطہ خان ہوریں 2 جنوری 1925ء نوں پٹیپل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ جے تے ایسے پنڈ وچ ای 18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔
- 3 W.J. Wilkins, Hindu Mythology
(London: Curzon Press, 1974) 449.
- 4 Wilkins 197-98. 5 Wilkins 308.
- 6 "Bangaru Laxman as Hanuman and Buffalo Nationalism."
2007.10Jul.2008
<http://ambedkar.org/News/hl/Laxmanas.htm>.
- 7 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، پطرس، 26 (2005ء): 117
- 8 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، 117
- 9 سعید بھٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 162
- 10 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، 117
- 11 بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، مرتب۔ محمد آصف خان
(لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء) 170
- 12 دکتہ محمد باقر، پنجابی قصے فارسی زبان میں، جلد اول
(لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1957ء) 81
- 13 ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، ہندوستانی قصوں سے ماخوذ اُردو مثنویاں

(لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء) 173

- 14 نارنگ 173 15 نارنگ 182-91
- 16 نارنگ 177
- 17 Rustom Bharucha, Rajasthan An Oral History
(New Delhi: Penguin Books, 2003) 61.
- 18 Bharucha 62.
- 19 Bharucha 61.
- 20 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پپیل بھٹنا
تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔
- 21 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1
- 22 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان
- 23 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 24 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 25 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1
- 26 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 27 میر چوغطہ، ”اللیر یاں منکسیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان
- 28 میر چوغطہ، ”اللیر یاں منکسیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 29 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1
- 30 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 31 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 32 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1
- 33 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1
- 34 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1
- 35 میر چوغطہ، ”اللیر یاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1

- 44 Al-Juzi, Zad ul-Maseer, Tazkarat-ul-Areeb Fi Tafseer-ul-Gharib Tahqeeq Ali ussain, Maktaba al Maarif Reaz, 1407 A.H 1986 A.D Vol:3, P:126-127
- 45 Mujahid bin Jabar, Abu Al-Hujaj Al-Tabae, Tafseer-e-Mujahid, Qatar, 1396 A.H 1976 A.D First Edition P:69
- 46 Al-Sayuti, Al-Itqan, Vol:2, P:19
- 47 Ibid
- Sayyed Rashid Raza, Tafseer-e-Al-Manar, Vol:8, P:302
- 48 Al-Sayti, Al-Itqan, Vol:2, P:19
- 49 Sayyed Rashid Raza, Tafseer-e-ul-Manar, Vol:8, P:302
- 50 Rashid Raza, Tafseer-e-al-Manar, Vol:8, P:302
- 51 Al-Zarkashi, Al-Burhan, Vol:1, P:175
- 52 Al-Sayuti, Al-Itqan, Vol:2, P:11
- 53 Al-Tabri, Jame', Vol:1, P:72
- 54 Ibne Kaseer, Tafseer Al-Quran-ul-Azeem, Vol:1, P:37
- 55 Sayyed Rashid Raza, Tafseer-e-Al-Manar, Vol:8, P:296-298
- Al-Zarkashi, Al-Burhan, Vol:1, P:170
- 56 Ibne Kaseer, Tafseer Al-Quran-ul-Azeem, Vol:1, P:37-38
- 57 Surah Al-Ikhlās, 112:1
- 58 Surah Al-Baqra, 2: 29
- 59 Muhammad Jawad Mughniya, Al-Tafseer Al-Kashif, Al Maktaba Ilmia Dar-ul-Iliam Limulaeen, Beruit, N.D Vol:2, P:10

